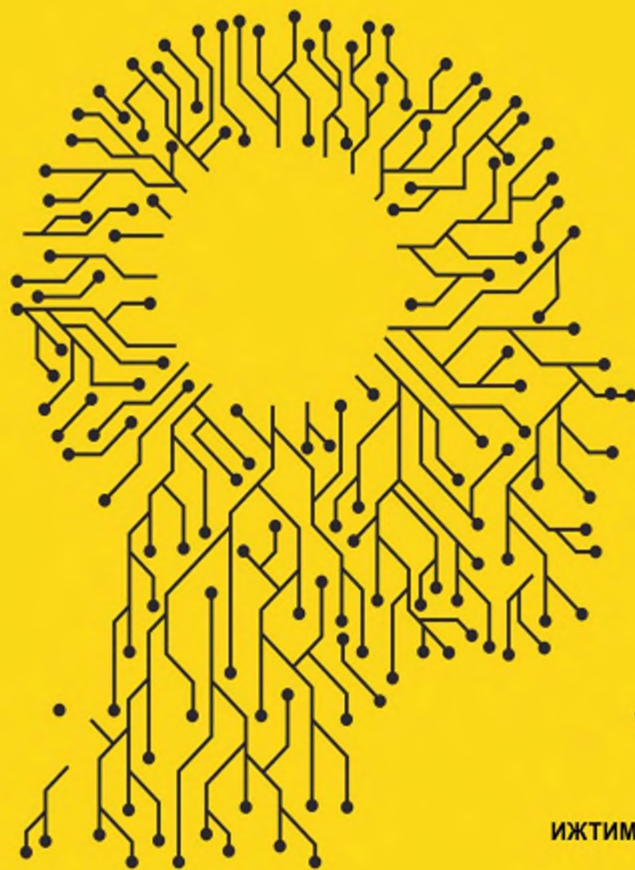

7 2022

TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

**ILMIY
AXBOROTLARI
НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК
ТАШКЕНТСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
SCIENTIFIC BULLETIN
OF THE TASHKENT STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY**

ILMIY-NAZARIY JURNAL
НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
SCIENTIFIC-THEORETICAL JOURNAL

АНИҚ ФАНЛАР
ТАБИИЙ ФАНЛАР
ФАЛСАФА
ПЕДАГОГИКА
ПСИХОЛОГИЯ
ИЖТИМОИЙ-ГУМАНИТАР
ФАНЛАР

4. Хурриятнинг давоми учун қарор //«Хуррият», 1917 йил 26 сентябрь.
5. Самарқанд облаидан учредительний собранияга вакил //«Улуғ Туркистон», 1917 йил 18 ноябрь.
6. Маҳмудхўжа Бехбудий. Марказий шўромизда //«Хуррият», 1917 йил 3 июль.
7. Маҳмудхўжа Бехбудий. Туркистон мухторияти //«Хуррият», 1917 йил 19 декабрь.
8. Маҳмудхўжа Бехбудий. Бизга ислохот керак //«Нажот», 1917 йил 17 апрель.

TURK RUNOLOGIYASINING TARIXIY TARAQQIYOTDAGI O‘RNI

Nazarov N.A. – Chirchiq davlat pedagogika universiteti, Milliy g‘oya, ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi kafedrası professori

E-mail: nasrid@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada turk runologiyasi va uning ijtimoiy-tarixiy ahamiyati haqida nazariy jihatdan asoslangan fikrlar ilgari surilib, run yozuvlari mohiyati ochib beriladi. Dastlab sirli yozuvlar deb e’tirof etilgan O‘rxun-Yenisey yozma yodgorliklariga murojaat qilinib, ma’naviy merosning ilk namunalari sifatida tadqiq etiladi. Tarix fanining tafakkur taraqqiyoti rivojini ta’minlashda turk runologiyasining mohiyati va mazmunini targ‘ib etishga e’tibor qaratilishi lozimligi ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: Turk runologiyasi, tarix, qadimgi turklar, O‘rxun-Yenisey yozma yodgorliklari, Oltoy, Ashina, ma’naviy meros, an’ana, vorisilylik.

МЕСТО ТЮРКСКОЙ РУНОЛОГИИ В ИСТОРИЧЕСКОМ РАЗВИТИЕ

Назаров Н.А. - Профессор кафедры национальной идеи, основ духовности и образования Чирчикского государственного педагогического университета

Аннотация. В данной статье выдвигаются теоретически обоснованные мысли о тюркской рунологии и ее социально-историческом значении, раскрывается сущность рунических надписей. Первоначально признанные таинственными надписями, Орхоно-Енисейские письменные памятники рассматриваются и изучаются как ранние образцы духовного наследия. Подчеркивается, что в обеспечении развития мышления исторической науки следует уделять внимание сущности и содержания тюркской рунологии.

Ключевые слова: История, тюркская рунология, исторические монументы, древние тюрки, Орхоно-Енисейские письменные источники, Алтай, Ашина, духовное наследие, традиция, преемственность.

PLACE OF TURKISH RUNOLOGY IN HISTORICAL DEVELOPMENT

Nazarov N.A. - Professor of the Department of national idea, fundamentals of spirituality and education of the Chirchik State Pedagogical University

Annotation. In this article article puts forward theoretically grounded ideas about the Turkic runology and its socio-historical significance, reveals the essence of runic inscriptions. Originally recognized as mysterious inscriptions, the Orkhon-Yenisey written monuments are viewed and studied as early examples of spiritual heritage. It is emphasized that in ensuring the development of thinking in historical science, attention should be paid to the essence and content of the Turkic runology.

Key words: History, Turkic runology, historical monuments, ancient Turks, Orkhon-Yenisey written sources, Altai, Ashina, spiritual heritage, tradition, continuity.

Ijtimoiy-ma'naviy taraqqiyot jarayonida tarix sabog'i ahamiyatli bo'lib, jamiyat a'zolarini el va yurt manfaatlari yo'lida bunyodkorlik va qahramonlik intilishlariga yo'naltira olish salohiyati bilan e'tiborlidir. Ajdodlarimiz tarixiy tafakkurida mustahkam o'rin olgan Turk hoqonligi davridagi (VI-VIII asrlar) voqea va hodisalar idroki tarix sabog'i sifatida ijtimoiy tafakkurda mustahkam o'rin egallab, har-bir tarixiy davrdagi zafar va muvaffaqiyatni, demakki rivojlanishni ta'minlash uchun jamiyat a'zolari faoliyatini muayan yo'nalishga sola bilish imkoniyati bilan qadrlidir. Qadimgi turkiy tafakkurdagi bunyodkorlik va qahramonlikka undovchi g'oyalar keyingi davr madaniyatlarida ham o'z in'ikosini topganligi vorisiylik an'analari asosida rivojlanib, turkiy xalqlar tafakkur taraqqiyotini ta'minlab keldi.

Tafakkur sohibi bo'lgan insoniyat mavjud ekan o'zining shakllanish jarayonlari va bu jarayonda inson sifatida tadrijiy takomil bosqichlarini, ushbu bosqichlarni vujudga keltirgan ma'naviy intellektual omillarni o'rganishga ehtiyoj sezib, aqlu zakovatini ushbu maqsad sari yo'naltira boradi. Zero, tafakkur doimo o'zining boshlang'ich nuqtasini qo'msab. unga intilgan sari charxlanib boraveradi. Shu bois, qadimgi turklarning ilk yozma manbalari – turk runologiyasining shakllanishi, grafikasi hamda umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg'unligi masalalarini

o'rganish bugungi yangilanayotgan O'zbekiston sharoitida tarixiy qadriyatlarga munosabat ijobiy tomonga o'zgarayotgan bir pallada muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Sh.M.Mirziyoev: «...mamlakatimizda amalga oshirilayotgan barcha islohotlar va o'zgarishlar, keng ko'lamli dasturlar yagona va ulug' bir maqsadga qaratilgan. U ham bo'lsa, xalqimiz hayotini yanada obod va farovon qilish, farzandlarimizni har tomonlama yetuk va barkamol etib tarbiyalashdan iborat.

Bizning havas qilsa arziydigan buyuk tariximiz bor. Havas qilsa arziydigan ulug' ajdodlarimiz bor. Havas qilsa arziydigan beqiyos boyliklarimiz bor. Va ishonaman, Xudo xohlasa, havas qilsa arziydigan buyuk kelajagimiz ham bo'ladi» [1: B. 412-415]. Va bunday tarixiy tafakkur orqali kelajakni bunyod etish strategik maqsad sifatida davlat rahbari tomonidan belgilanishi – o'tmish, bugun va kelajak mustarakligini teran anglagan holda milliy taraqqiyot yo'nalishini ta'minlashdan iborat.

Tadqiqotning maqsadi ma'naviy qadriyatlarimiz sarchashmasi bo'lgan turk runologiyasi va uning tarixiy mohiyatini tadqiq etish asosida jamiyat a'zolari, xususan yoshlarda tarixiy tafakkurni yuksaltirib, Vatan va xalq manfaatlari yo'lida mas'uliyatlarini oshirishga hissa qo'shishdan iborat. Shuningdek, qadimgi turkiy yozma yodgorliklar bo'lgan O'rxun-Yenisey bitiktoshlarini tarixiy nuqtai-nazardan o'rganib, xalqimiz tafakkur taraqqiyotini ta'minlashda ularning o'rnini ko'rsatishdan iborat.

Maqolada tarixiylik asosida o'tmish manbalari haqidagi ma'lumotlarni umumlashtirish va tahlil qilish, taqqoslash, ilmiy qarashlar va konsepsiyalarning qiyosiy tahlili, xolislik tamoyillari kabi usullardan foydalanilgan.

Tadqiqot ob'ektini O'rxun-Yenisey havzalari hamda Markaziy Osiyo hududlaridan topilgan turk-runik yozuvlariga aloqador bo'lgan tarixiy yodgorliklar tashkil etadi.

Tadqiqot natijalari va ularning muhokamasi

Turk-runik yozuvlari sifatida e'tirof etilgan tariximizning ilk manbalaridan biri bo'lgan O'rxun-Yenisey yozma yodgorliklari turkiy qadriyatlar namunasi bo'lishi bilan bir qatorda umuminsoniy sivilizatsiyaning muayyan bosqichini o'zida mujassam etganligi bilan e'tiborni tortadi. Umuminsoniy taraqqiyotda muhim o'rin tutuvchi turkiy xalqlar madaniy rivojlanish bosqichlari bevosita moddiy madaniyat namunalari bilan bir qatorda ma'naviy madaniyat namunalarini ham qamrab oladi. Moddiy madaniyat namunalari – tarixiy inshoot, obidalar, yodgorliklar, shuningdek moddiy olamda mavjud bo'lgan real voqe'lik nazarda tutilsa, ma'naviy madaniyat – tafakkur taraqqiyotini ta'minlashga xizmat qiluvchi yozma va og'zaki ijod namunalarini qamrab oladi. Shu bois, turk runologiyasini o'rganishning tarixiy-

retrospektiv asoslari, Yevroosiyo etnoslari yozma taraqqiyotida sharq va g'arb grafik qadriyatlari simbiozining o'zni masalalari hamda umuminsoniy qadriyatlar va tarixiy-sivilizatsion jarayonlarda turk runologiyasining ahamiyatiga e'tibor qaratish muhim. Zero, turk runologiyasining tarixiy tadqiqi ajdodlarimiz bosib o'tgan sharaflari va sinovli yo'lining bir tekisda kechmaganligi, bugungi milliy ma'naviyat va g'oyaviy barkamollik ibtidosi ajdodlarimiz tomonidan solingan so'qmoqlarga borib tutashishi – barchamizni ma'naviy qadriyatlarimizga ehtiromona munosabatda bo'lishimizni taqozo etadi

Insoniyat tarixiy taraqqiyoti bevosita mavhum, noma'lum va sirli deb hisoblangan voqea-hodisalar, jarayonlar hamda artefaktlarning ixtiro va kashf etishi bilan chambarchas bog'liq. Zero, tafakkur sohibi bo'lgan inson ixtiro etishga hamda o'zidan oldin o'tgan ajdodlaridan qolgan moddiy va ma'naviy meros namunalari mohiyatini anglashga moyilligi bilan insondir. Har qanday artefakt mazmun va mohiyati anglanguncha sirli xarakter kasb etib boradi. Run (run) – qadimgi skandinaviya tilida sir, sirli ma'nolarini anglatsada, fanda run, runik tushunchalari sirli yozuv va belgilarga nisbatan ishlatilgan. "Runo - yashirin, sirli, sehrli demakdir" [2: R. 226].

Dastlab, «Runlar, runik yozuvlar II-XIII asrlar mobaynida qadimgi skandinav va german xalqlari tomonidan yog'ochlar va toshlarga o'yib bitilgan belgilarga nisbatan qo'llanilgan» [3: S. 545]. Lekin, dastlab etimologik va qo'llanish tarixi yuqorida ta'kidlangan omil bilan bog'liq bo'lsada, XVIII – asrdan boshlab, qadimgi turk yozma yodgorliklariga nisbatan faol qo'llanila boshlandi. Manbalarda ta'kidlanishicha: «Runik yozuvlar oromiy yozuvlari asosida bitilgan qadimgi turk yozuvlaridir» [4: S. 545].

Turkiy xalqlar ma'naviy merosining ilk bosqichlarini o'rganishda O'rxun-Yenisey yozma yodgorliklarining o'zni ahamiyatlidir. Bu belgilarga yuz yilliklar davomida hech kimning tishi o'tmasdan, o'qilmay kelganligi bois, sirli mohiyat kasb etib, runik degan atamani oldi. «Runo – mohiyati yashirin, sirli. sehrli» [5: R. 276]. Va bu sehrli belgilar faqatgina o'n to'qqizinchi asrning oxirgi o'n yilligiga kelib, o'z siri va sehrini insoniyatga ocha boshladi. «Bizning eramizdagi birinchi ming yillikning ikkinchi yarmidan boshlab Yenisey va O'rxunning yuqori oqimlaridagi havzalarda joylashgan turk qabilalari o'zlarining yozuv tizimidan foydalanganlar. Ushbu qadimgi turkiy yozuvlarni ayrim tadqiqotchilar noto'g'ri talqin etishgan» [6: S. 14].

Ma'lumki, tarix fani odam va uni o'rab turgan olamning shakllanib, tadrijiy takomil bosqichlarini o'rganuvchi fan sifatida insoniyat vakillariga tarixiy ong va tarixiy xotirani o'yg'otishda muhim o'rin egallab kelmoqda. Har bir tarixiy davr va sharoitda shakllanib, rivojlanib kelgan sivilizatsiyalar ham tarix fanining o'rganish

ob'ekti sifatida e'tibor qaratishni talab etadi. «Tarix fani o'tmishda sodir bo'lgan jarayon va hodisalar orasidagi o'zaro bog'liqlik, ularning ildizi, tarixni harakatlantiruvchi sabablar, uning mantig'i va ma'nosini ko'rish imkonini beradi» [7: B. 274].

Bizning eramizning dastlabki asrlarida Oltoydan Xinganga qadar bo'lgan kengliklarda yilqichik va chorvachilik bilan shug'ullanib, yaylovlarda ko'chib yurgan qabilalar xitoy manbalarida umumiy «tele», yoki «gaogyuy» umumiy atama bilan ataluvchi xunnu avlodlari ko'chib yurishgan. Ayrim manbalarda «tele» - telejka, arava, «gaogyuy» esa – hajmi uzun aravalar, ma'nosini anglatgan» [8: S. 5] deyishadi. Atrofdagi xalqlar bizning ajdodlarimizni uzun aravalarda yuruvchi xalq sifatida e'tirof etgan ekanlar, demak g'ildirakli aravalar ixtirsida ham turkiy omilning o'rni kuzatiladi.

Tele qabilalari o'zlarini "o'g'uzlar" deb atashib, turkiy qabilalar ittifoqini tashkil etishgan. 552-yili birinchi turk hoqonligiga asos solingach, tele qabilalari uning aholisining asosini tashkil etishgan. Ellik yildan, ya'ni 603 – yili, so'ng yaxlit turk hoqonligining g'arbiy va sharqiy hoqonliklarga bo'linishi tele qabilalari ittifoqini ikkiga bo'lib yubordi. Bu orada raqobat kurashlari bo'lib turgan, turklar orasidagi bu raqobatni jujanlar hamda Xan imperiyasi rag'batlantirib turgan.

Turk hoqonligi - Yevroosiyodagi Ashina avlodidan bo'lgan hukmdorlar yetakchiligidagi qadimgi turklarning qabila ittifoqi tomonidan tuzilgan harbiy-siyosiy birlik sifatida o'rta asrlarning yirik davlati bo'lib, insoniyat tarixiy taraqqiyotida o'ziga xos o'rin tutgan. U VI asrning ikkinchi yarmida Oltoy, Mo'g'uliston, Shimoliy-Sharqiy Xitoy (Manjuriya), Sharqiy Turkiston, G'arbiy Turkiston (O'rta Osiyo), Qozog'iston, Qrim va Shimoliy Kavkaz hududlarini o'z ichiga olgan.

Turklar Oltoy tog'larida yashab, dastlab jujanlarga qaram bo'lib, jujanlar uchun temir qazishgan. Yettisuvning shimoliy-sharqiy qismida, Irtish daryosi havzasi va Jung'ariya hududlarida istiqomat qiluvchi tele – turkiy qabilalar ittifoqi jujanlarga qarshi qo'zg'olon ko'tarib, 482 yilda o'z davlatlarini tuzadilar. Lekin, 516 yilda tele – turk qabilalari ittifoqi jujanlarga qayta qaram bo'lib qoladi.

Oltoyda Ashina qabilalar ittifoqi doirasida turk nomini olgan mahalliy qabilalar ittifoqi yana birlashishga muvaffaq bo'ladilar. Mo'g'ul Oltoyi tog'lari hududida mavjud bo'lgan davrda tukyuy turklari jujanlarga qaram bo'lib, VI asrning o'rtalariga qadar vassal edilar.

Turklar ushbu atama, ya'ni turk atamasi bilan mangu el sifatida ilk bor VII-VIII asrlardagi qadimgi O'rxun yozuvi yodgorliklarida uchraydi. Ushbu bitikning tarixiy-falsafiy ahamiyati shundan iboratki, unda el – turk budun atalib, siyosiy mohiyat kasb etuvchi harbiy birlik sifatida qoraladi.

Yozma manbalarning guvohlik berishiga ko'ra Bumin va Istami hoqonlar ajdodlarimiz bo'lgan turk elining yaxlit, mustahkam davlatchiligini shakllantirib, muayyan ijtimoiy-tarixiy sharoitda uning rivojini ta'minlashda muhim o'rin egallaydi. Bumin hoqon eramizning oltinchi asrining o'rtalarida Turk hoqonligining asoschisi va uning birinchi hukmdori sifatida turk elining birlashishi uchun harbiy-siyosiy asos yaratgan tarixiy siymodir. U jujan hukmdorligiga tobe bo'lgan ashina urug'ini jujanlarga qarshi bosh ko'tarishga chorlab, g'alaba qozonadi. «Bumin «elxon» unvoni bilan ilk Turk hoqonligi taxtiga o'tiradi» [9: S. 102-103]. Garchi, Bumin hoqon ajal bois hoqonlik taxtida ko'p o'tirmagan bo'lsada, lekin ilk turk davlatining asoschisi sifatida turkiy tafakkurda abadiy o'rin olganligi bilan e'tiborlidir. Ushbu jihatlarni jamiyat a'zolari, xususan yoshlar ongiga singdira borish ularda elparvarlik va vatanparvarlik xislatlari rivojida muhim o'rin egallaydi. «532 yilda ukasi Bumin vafotidan keyin Istami yagona Buyuk xon, barcha turklarning xoqoniga aylandi. O'zbeklarning xonlari, So'g'd va Tohariston shaharlariga hukronlik qilgan shajara uning kenja o'g'li Jan Suyiqdan kelib chiqqan. Arg'in Sibir Xondan - O'rta Juz va Arg'in urug'i. ... naymanlar, qipchoqlar yagona ildizga ega bo'lib, bu – Attilaga borib taqalar edi» [10: B. 79-80]. Bunday umumiy ildizga ega bo'lgan tarixiy haqiqat targ'ibi ham turkiy xalqlarning birligini ta'minlashda muhim. Istami hoqon Bumin hoqonning ukasi sifatida Bumin hoqon vafotidan so'ng turklarning g'arbga qarab harbiy yurishlariga qo'mondonlik qilgan. «Istami hoqon qo'shinining soni yuz ming bo'lgan» [11: B. 271]. Albatta, yuz ming qo'shin yirik miqdor. Lekin, bu miqdordagi qo'shinni birlashtirib, ular faoliyatini yagona maqsad sari yo'naltirish ham muayyan tashkiliy qobiliyat va rahbarlik mahoratini talab etadiki, Istami hoqonda ana shunday xususiyatlarning mavjudligi uning hoqonlik faoliyatida muvaffaqiyatlarni ta'minlab keldi desak, to'g'ri bo'ladi.

Milodning birinchi ming yillikning ikkinchi yarmidan boshlab, Yenisey va O'rxunning yuqori oqimidagi havzalarda joylashgan turk qabilalari ilgaridan, ya'ni miloddan avvalgi IV-III asrlardan buyon ma'lum bo'lgan mustaqil yozuv tizimiga ega bo'lganligi sababli, melodiy davrlarga kelib, xususan melodning VI-VIII asrlariga kelib Yevroosiyo hududlarida keng tarqalganligini tarixiy, arxeologik hamda Turkologiya sohasidagi ma'lumotlar tasdiqlab turipti.

«Eramizning V-VIII asrlarida zamonaviy turkiy xalqlarni tashkil etuvchi asosiy qabilalar Mo'g'uliston, Oltoy va Qozog'iston hududlarida yashaganligini e'tibordan chetda qoldirish kerak emas. Bu turkiy xalqlar tarixidagi eng murakkab davr bo'lib, xalqlarning buyuk ko'chishi davridan keyin va mo'g'ullar istilosidan oldin, urushlar, to'qnashuvlar va boshqa sabablarga ko'ra turkiy ko'chmanchi qabilalar doimiy harakatda bo'lib, joydan joyga ko'chib yurishib aralashib, qo'shib ketish holatlari faollashgan: ba'zi qabilalar yo'q qilingan, yoki hukmron qabilalar

tarkibiga singib ketishgan; shu tariqa “butun qabilalar, urug‘lar paydo bo‘ldi yoki g‘oyib bo‘lishgan” va ularning tili yoki dialektlari bir-biridan juda farq qilmaydigan darajada bir-birini yutib, bir-birini boyitib boravergan» [12: S. 10].

Tarixiy manbalarga murojaat etsak, insoniyat sivilizatsiyasi rivojini ta’minlashda turkiy xalqlarning o‘rni beqiyosligi o‘z-o‘zidan ravshan bo‘lib boraveradi. Yevroosiyo kengliklaridagi sivilizatsiyalashuv jarayonlari bevosita turkiy xalqlarga xos ijtimoiy-madaniy intilishlar bilan bog‘liq. «Nemis turkologi G. Derferning fikriga ko‘ra, turklarning umumiy etnik atamasi ma’nosini “hukmron xalq” deb tushunish mumkin» [13: S. 166]. Bu borada mashhur turkolog olim S.Klyashtornyy: «Turk-qipchoqlar deganda shuni tushunish mumkinki, o‘sha paytda qipchoqlarning yetakchi urug‘i hukmronlik qilgan» [14: S. 162], - deydi. Har holda manbalarning guvohlik berishicha turkiylar o‘sha davr ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida yetakchi rol o‘ynab, tarixiy sivilizatsiyalashuv jarayonlari ko‘p jihatdan turkiy omil bilan chambarchas bog‘liq.

Turk runologiyasining tarixiy jihatlariga e’tiborni qaratib, Yenisey havzasida tadqiqot ishlarining boshlanishiga to‘xtaladigan bo‘lsak, ushbu jarayon o‘n yettinchi asrning oxirgi yillari bilan bog‘liq. "1692 yilda Amsterdam burgomisteri Nikolay Vidzen jarlikdagi Verxoteriyadan uncha uzoq bo‘lmagan jarlikda bir nechta noma'lum xatlarning yozuvlari topilganligini xabar qildi ... Shu sababli, Vidzen run matnlarini nazarda tutadimi-yo‘qligini aytish qiyin. ammo, rasmlar va yozuvlarning taqqoslanishiga qarab, bu nafaqat Sibirdagi, ayniqsa Minusinsk o‘lkasida keng tarqalgan xatlarga, balki Sibirni o‘rgangan boshqa sayohatchilar va olimlarni qiziqtirgan run yozuvlari to‘g‘risida edi" [15: S. 11]. Shunday qilib, turk runik yozuvlari o‘sha davr ziyolilarining diqqat-e’tiborini jalb eta boshlaydi. Tevarakatrofdagi jamoatchilik ushbu mavzuga qiziqib, muayyan doiralarda muhokamalar jonlanib ketadi. Ulkan toshlardagi bunday belgilar nafaqat Yenisey havzasida, balki Mo‘g‘ulistondagi O‘rxun havzasidagi hamda Markaziy Osiyoning boshqa hududlaridagi toshlarda va ro‘zg‘or buyumlarida o‘yilgan belgilar bilan bir xilligi o‘sha davr ziyolilarini qiziqтира boshlaydi. Natijada, alohida shaxslar orasida bitikli toshlar mohiyati bilan qiziqish jarayoni boshlanib ketadi. "1696 yilda Tobolskiylik boyar o‘g‘li Semyon Remezov xarita tuzib, 1697 yilda xaritalarda "O‘rxun toshi»ni belgiladi. Ya’ni, xaritada alohida O‘rxun daryosi va Talas daryosi bo‘yida O‘rxun toshlar mavjud", deb yozilgan» [16: S. 11-12]. Ushbu jihatlar turk runik yozuvlari haqida ilk tadqiqotlar doirasiga kirsada, lekin bunday yozma tadqiqiy jarayonlarning boshlanguniga qadar, tabiiyki asrlar davomida bu borada bahs va muhokamalar ijtimoiy tafakkurda, ya’ni jamiyatning peshqadam vakillari doirasida davom etganligi ham aniq.

Umuman olganda oʻn yettinchi asrning ikkinchi yarmidan boshlab oʻn sakkizinchi asr va undan soʻng Yevropa va Rossiyada ilmiy-tadqiqiy ekspeditsiyalar faoliyati jonlana boshlaydi. Rossiya imperatori Petr 1 (oʻn yettinchi asrning oxirgi choragi va oʻn sakkizinchi asrning birinchi choragi davomida hokimiyatni boshqargan) iqtisodiy islohotlarni amalga oshirib, ilmiy nufuzga ham eʼtibor bera boshlaydi. Natijada nemis tibbiyotchi olimi D.G.Missersshmidtni Rossiyaga taklif etib, Sibirning tabiiy boyliklari, nabotot dunyosi haqida tadqiqot ishlarini olib borishga vazifalantiradi. Natijada olim ekspeditsiya rahbari sifatida Sibir kengliklarida uchraydigan belgili toshlar – turk-runik yozuvlari haqida ham oʻz hisobotlarida toʻxtalib oʻtiladi. "Run yozuvlarining yozma dalillari D.E. Missersshmidtning kundaligida ham mavjud"[17: S. 12].

Turk-runik yozuvlari ilk kashfiyoti haqida gap ketganda D.G.Missersshmidt ilmiy doiralarda ushbu runik yozuvlar haqida ilk tasavvurlarni hosil etgan tadqiqotchi sifatida eʼtiborga loyiq. Aynan oʻsha qadimgi Sibir yozuvi yodgorliklarini kashf etgan shaxs Daniil Gotlib Missersshmidt boʻlib, bu yozuv dastlab runik deb ataldi. U rahbarlik qiluvchi ekspeditsiya ulkan toshda chizilgan belgilarga duch kelib, ularni qogʻozga koʻchirib oladi. Lekin, nomaʼlum belgilarni oʻqishning imkoni yoʻq edi. «Bu ekspeditsiya Sankt-Peterburgdan Moskvaga, soʻngra Tobolsk va Tomsk yoʻnalishlari boʻylab belgilangan boʻlib, 1721 yil 5-iyulda ekspeditsiya Tom daryosining yuqori havzasi tomon harakatlanib, Kuzneska yetib boradi va soʻngra Baliqsuv daryosining labi boʻylab harakatlanadi» [18: S. 9-10]. Kuznesk Olatovi tizmalari hamda Terensu daryosi havzasi orqali Uybat daryosi yuqori qismidan serhosil xakas kengliklariga tushadi. Va ilk tarixiy kashfiyot shu yerda qilinib, insoniyat sivilizatsiyasida Yevroosiyo madaniy taraqqiyotining, jumladan turklarning ijtimoiy-tarixiy oʻrnini belgilashda muhim oʻrin tutdi. «1721 yil avgust oyining quyoshli kunida Uybatning shimoliy qirgʻogʻida "Bey daryosi quyilishidan bir necha verst yuqorida", D.G.Missersshmidt "venger qirgʻichi shaklida" egilgan yon tomonlari nomaʼlum yozuv bilan qoplangan baland toshni topdi. Tadqiqotchi "oʻzi bilan birga olib borgan shved bolasini toshning eskizini chizish uchun buyurdi". Karl Shulman tomonidan bu ish ehtiyotkorlik bilan amalga oshirildi... Shunday qilib, deyarli 300 yil oldin, Xakas kengliklaridagi Uybat daryosi havzasida vodiysida uzoq ajdodlar tomonidan avlodlariga yetkazishga intilgan hikmatlarni ifodalovchi yangi fan dunyoga keldi» [19: S. 10]. Bu fan keyinchalik Turkologiya deb atalib, bugungi kunda nafaqat tilshunoslik, balki tarix, etnologiya va turkiy xalqlar tafakkur taraqqiyotini ham oʻrganayotganligi ahamiyatlidir.

Maʼlumki, tarixiy ongni shakllantirish masʼuliyatli vazifa boʻlishi bilan bir qatorda turkiy runik yozuvlar tarixiy jarayonlar subʼekti sifatida, yaʼni tarixning muayyan davr zanjiridagi bogʻlovchi halqa sifatida muhimdir. Run yodgorliklarining

paydo bo'lishi Ikkinchi Turk xoqonligi vujudga kelgan davrga to'g'ri kelishi bejiz emas. Chorvador turkiylar ijtimoiy va siyosiy hayotidagi murakkablik ularning ongida tabiiy o'zgarishlarni keltirib chiqardi, ular boshqa qadriyatlar qatorida tarixni e'zozlab, bugunni yaratib, kelajakka ijobiy asoslarni yaratish g'oyasining barqaror mohiyat kasb etishida ham namoyon bo'ldi. Ushbu g'oya davr o'zgarishlari va turkiy mental xususiyatlarni mujassamlashtirgan holda yodgorliklar matnlarida aks ettirilganligi e'tiborlidir. Runik yozuvlarni nafaqat qadimgi til yoki yozuvning manbai sifatida, balki turkiy tilli xalqlarning umumiy va yagona tarixiy ildizi sifatida o'rganish o'zligimizni anglab, turkiy xalqlarning birligini mustahkamlashda muhim.

Demak, runik yodgorliklari matnlari tadqiqi va targ'ibi asosida jamiyat a'zolarining hoqonlar hukmronligi yoki qadimgi davrning harbiy sarkardalari boshchiligida ozodlik uchun kurashlar to'g'risidagi ma'lumotlardan xabardor bo'lishi ijtimoiy dunyoqarashning yuksalishiga xizmat qiladi. Qadimgi turklar tarixiy ongining shakllanish va rivojlanish bosqichlarini, ularning tarixiy voqealarni umumiy jarayonlardan ajratib olib, ajdodlar bosib o'tgan sharaflari va saboq beruvchi yo'llar sabog'ini o'z vujudlarida his etishlariga ulkan imkoniyat yaratadi.

Adabiyotlar

1. Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Том 1. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2018. – Б. 412-415.
2. Arntz H. Handbuch der Runenkunde. – Halle, 1944. P. 276.
3. Словарь иностранных слов и выражений. Автор-составитель Е.С. Зенович. – Москва: Олимп: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 2000. – с. 545.
4. Словарь иностранных слов и выражений. Автор-составитель Е.С. Зенович. – Москва: Олимп: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 2000. – с. 545.
5. Arntz H. Handbuch der Runenkunde. – Halle, 1944. P. 276.
6. Батманов И.А., Арагачи З.Б., Бабушкин Г.Ф. Современная и древняя Енисеика. – Фрунзе: Изд-во АН Киргизской ССР, 1962. – С. 14
7. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. Том 8. – Тошкент: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси», 2004. – Б. 274.
8. Евстигнеев Ю.А. Кыпчаки / половцы / куманы и их потомки: к проблеме этнической преемственности. Москва: «Астерион», 2011. – с. 5.
9. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Москва_Ленинград, 1950. – С. 102-103.
10. Искакова М.К. Тамга казахов. – Алматы, 2012. – С. 79-80.
11. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. Том 4. – Тошкент: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси», 2002. – Б. 271.

12. Ахметов М.А. Глагол в языке Орхоно-Енисейских памятников (в сравнительном плане с современным башкирским языком). – Саратов: Изд-во Саратовского Ун-та, 1978. – С. 10.
13. Ушницкий В.В. Происхождение древних тюрков-Ашина //Актуальные вопросы истории кыргызского народа: прошлое, настоящее и будущее: Сборник статей в честь 70 летия кыргызского ученого-востоковеда, профессора Мокеева А.М. – Бишкек, 2019. – С. 166.
14. Кляшторный С.Г. Кыпчаки в рунических памятниках //Turkologika. К восьмидесятилетию академика А.Н.Кононова. – Ленинград, 1986. – С. 162.
15. Бернштам А. Социально-экономический строй Орхоно-Енисейских тюрков VI-VIII веков: Восточно-тюркский каганат и кыргызы. – Москва-Ленинград: «Изд-во АН СССР», 1946. – С. 11.
16. Бернштам А. Социально-экономический строй Орхоно-енисейских тюрков VI-VIII веков: Восточно-тюркский каганат и кыргызы. – Москва-Ленинград: «Изд-во АН СССР», 1946. – С. 11-12.
17. Бернштам А. Социально-экономический строй Орхоно-енисейских тюрков VI-VIII веков: Восточно-тюркский каганат и кыргызы. – Москва-Ленинград: «Изд-во АН СССР», 1946. – С. 12.
18. Кызласов И.Л. Енисейская письменность древнехакасского государства. Рассказы археолога Издание 2-е, переработанное и дополненное. Москва-Абакан, 2017. – С. 9 – 10.
19. Кызласов И.Л. Енисейская письменность древнехакасского государства. Рассказы археолога Издание 2-е, переработанное и дополненное. Москва-Абакан, 2017. – С. 10.
20. Поливанов Е.Д. Идеографический мотив в формате орхонского алфавита //Бюллетень Среднеазиатского государственного университета. – Ташкент, 1925. – С. 179

XIX ASRNING IKKINCHI YARMI XX ASR BOSHLARIDA O‘ZBEKISTONDA PAXTA TOZALASH SANOATI FAOLIYATI

Sayfullayev X.T. – Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti, Tarix fakulteti “Jahon tarixi” kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asrning ikkinchi XX asr boshlarida O‘zbekiston paxta tozalash sanoatining vujudga kelish tarixi atroflicha yoritilgan. Jumladan, Turkistonda, Buxoro amirligi va Xiva xonligida Rossiya imperiyasi tomonidan paxta yetishtirishni kengaytirish va bevosita ushbu paxta mahsulotlariga birinchi ishlov berish tizimining yaratilishi haqida atroflicha to‘xtalib o‘tilgan.

Kalit soʻzlar: paxta tozalash zavodlari, Kuznetsov, Djingauz, Knyaz Masalskiy, Andreev xutori, Boʻtakir, Pyotr Lopatin, yogʻ-moy zavodi.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ХЛОПКООЧИСТИТЕЛЬНЫХ ЗАВОДОВ УЗБЕКИСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

**Сайфуллаев Х.Т. – преподаватель кафедры “Всемирная история”,
Исторического факультета, Национального университета Узбекистана
имени Мирзо Улугбека**

Аннотация. В данной статье подробно освещается история возникновения хлопкоочистительной промышленности Узбекистана во второй половине XIX в начале XX века. В частности, также рассматривается создание системы расширения производства хлопка и непосредственной первичной обработки данной продукции со стороны Российской империи в Туркестане, в Бухарском эмирате и в Хивинском ханстве.

Ключевые слова: Хлопкоочистительные заводы, Кузнецов, Джингауз, Князь Масалский, хутор Андреева, Бутакир, Пётр Лопатин, масляный завод.

IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY AND THE EARLY XX CENTURY, THE COTTON GINNING INDUSTRY IN UZBEKISTAN

**Sayfullaev X.T. - Teacher of the Department of World History, Faculty
of History, the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek**

Annotation. This article tries to cover in detail the history of the Uzbek ginning industry in the second half of the XIX century and the beginning of the XX century. In particular, the expansion of cotton production in Turkestan, the Emirate of Bukhara, and the Khiva Khanate by the Russian Empire and the creation of a system of direct processing of these cotton products were discussed in detail.

Keywords: Cotton ginning plants, Kuznetsov, Djingauz, Knyaz Masalsky, Andreev Khutori, Butakir, Peter Lopatin, oil refinery.

Yevropa va Amerika mamlakatlarida sanoatining tez surʼatlar bilan oʻsishi, XVIII asrdan yengil va toʻqimachilik mahsulotlariga boʻlgan yuqori ehtiyoj paxta tolasiga boʻlgan talabni kuchaytirib yubordi. Shuningdek, Angliyada 1792-yilda texnika oʻqituvchisi Eli Uietniy tomonidan bugʻ bilan ishlaydigan birinchi paxta tozalash djinnining ixtiro qilinishi mehnat unumdorligini 150 barobarga oshirdi va